

Bakk Miklós:

Átmenet és elitek *Értelmezések az RMDSZ-ről**

Már egy 1992-es tanulmányban megfogalmazódott, hogy a posztszocialista országok társadalmi átalakulásában „az út-függőség (path-dependence)”¹ sokkal erősebb, mint ahogy azt a kapitalizmus tervezői kezdetben elképzelték. Vagyis, miközben a politika – a tervezők – egyszerűsítő nyelven az fogalmazódott meg, hogy a modernizációnak csupán egy útja van, éspedig a privatizáció és a többpárti parlamenti rendszer kialakítása, a különböző posztszocialista társadalmak a politikai rendszerváltás és a gazdasági-társadalmi formációváltás látszólag egységes feladatát valójában gyökeresen eltérő módokon próbálták megoldani (Csité-Kovách).² Az is világossá vált, hogy a többé-kevésbé egységesnek tűnő politikai célrendszer mellett bejárt utak különbözősége jelentős mértékben arra vezethető vissza, hogy az átmenet során különböző elitcsoportok jutottak vezető szerephez.

A kilencvenes években az elitek ki- és átalakulásáról, az átmenet folyamataiban betöltött szerepükről nem túl sok vizsgálat készült. Az ezekhez kapcsolódó értelmezésekben, úgy tűnik, három megközelítésmód vált dominánssá:

1. Az elitek érték- és mintateremtő csoportokként való vizsgálata (ez az érték- és kultúrszociológiai vizsgálódások szempontja, de ide sorolható a politikai kultúra politikatudományi vizsgálata is);
2. Elitkutatás, mint a társadalmi mobilitás vizsgálatának egyik szelete;
3. Mint a társadalmon belüli hatalomeloszlás szerkezetének kutatása.

Mindezeket előrebocsátva, az alábbiakban az RMDSZ elitjeit, s az elitcsoportok által kialakított, belső hatalmi szerkezetet egy, a romániai és magyarországi átalakulásokkal összevetett „út-függőségként” próbáljuk értelmezni.

Egy magyar–román párhuzam

A magyarországi rendszerváltó elitekről, majd a politikai elit ezt követő megosztottságáról viszonylag részletes irodalom szól. Hankiss Elemér szerint 1989-re egy „nagy koalíció” jött létre a pártállami hatalom konvertálására, melynek tagjai: 1. a pártbürokrácia középső és felső rétegei; 2. az állami bürokrácia középső és felső rétegei; 3. a nagy- és közepméretű vállalatok és szövetkezetek menedzserei, valamint 4. a vállalkozói réteg közép- és felső szintjei.³ Szalai Erzsébet viszont úgy véli, hogy a pártállami közegben a rendszerváltás idejére egy „késő-kádári technokráciának” nevezhető hatalmi csoport jön létre, mely átveszi a „kommunista nomenklátúra” helyét, és amelyet konzervatív-liberális, pragmatikus és technokrata értékrendszer jellemez.⁴

A kilencvenes évek végének értelmező perspektívájából azonban már nem annyira az tűnik lényegesnek, hogy a rendszerváltó eliteknek milyen kisebb csoportjai léptek a

* A tanulmány eredeti megjelenési helye: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003, pp. 297–304.

¹ Vö. Stark, D.: Path Dependence and Privatisation Strategies in East Central Europe. In: *East European Politics and Societies*, 1992, vol. 6., No. 1., 17-54.

² Ld. Csité András-Kovách Imre: *Poszt-szocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában*. A „Társadalmi rétegződés Kelet-Európában” (Social Stratification in Eastern Europe) és az OTKA „Társadalmi elit, középosztályok, polgárosodás” kutatási programok keretében készült tanulmány.

³ Hankiss Elemér: A nagy koalíció, avagy a hatalom konvertálása. In: *Valóság*, 1989. február.

⁴ Szalai Erzsébet: Az elitek metamorfózisa. In: Szalai Erzsébet: *Az elitek átváltozása*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó, é. n. 24.

kilencvenes évek elején koalícióra, hanem az, hogy a középosztályosodás milyen társadalompolitikai perspektíváit igyekeztek megfogalmazni (külön-külön vagy közösen), s azt milyen politikai konstrukciókon keresztül próbálták meg érvényesíteni.

A magyar átalakulás „út-függősége” politikai értelemben erre a kérdésre vezethető vissza. A középosztályosodás folyamata már a szocializmus időszakában (a ’60–70-es években) elindult, főhőse – Szelényi Iván szerint – „a kispolgárosodó magyar paraszt és munkás” volt, azok a kisemberek, „akik a kommunizmus négy évtizede alatt kitalálták, hogy a redisztributív gazdaság vasabroncsában hogyan tudnak maguknak életteret teremteni”, s ezzel egy „csendes, alulról jövő forradalmat” hajtott végre.⁵ Szintén Szelényi fejt ki, hogy azok léptek erre a polgárosodási pályára, „akik ellen tudtak állni a proletarizálódás és a káderesedés kényszerének, akiknek sikerült a proletár- és káderpozíciók között közbülső helyet elfoglalniuk a redisztributív gazdaság monopóliumának éveiben. Az ezekben az években »parkolópályán«, a tiszta proletár- és a tiszta káderpozícióktól egyforma távolságra helyet foglaló korábbi polgárok most ismét polgárosodni kezdenek”.⁶ A kilencvenes évek elején Szelényi úgy véli, erre a folyamatra kell alapozni „a nemzeti középburžoázia kialakításának programját”.

E társadalompolitikai perspektívát a kilencvenes évek közepén a különböző pártokhoz kapcsolódó elitcsoportok eltérő módon fogalmazták újra, s ez már hatalmi-szerkezeti konstrukciókat is eredményezett. Tellér Gyula szerint az MSZP-SZDSZ-koalíció 1994-es győzelmével egy „szerkezeti probléma” jött létre, mint egy olyan hatalmi építmény, amely egymásnak ellentmondó elemekből áll, és amelynek alsó és felső része – szavazóbázisa és politikai-gazdasági megjelenítője – nem tartható sokáig egyben.⁷ A szavazóbázis – írja Tellér – a posztoszocialista korszak „megalvadt struktúrájának” elemeiből áll: a tulajdon nélküliekből, a szocialista iparvidékek lakóiból, a szocialista szövetkezetek hanyatlása következtében munka nélkül maradtakból, azokból, akiknek helyzetét Szelényi a nyolcvanas évek végén még „proletár-pozícióként” határozta meg. Olyan csoportokról van szó, amelyek folyamatosan szociális gondoskodást, az újraelosztási pozíciók javítását és karbantartását igénylik. A hatalmi építmény másik, felső része viszont éppen ennek a folyamatnak a haszonélvezőit tömöríti: a posztoszocialista korszakban helyzeti előnyük folytán pénz-, vagyon- és földtulajdonossá váló eliteket és a hozzájuk csapódó egyéb csoportokat egyesíti. Ezek összekapcsolása volt a Horn-kormány nagy, de csak rövid ideig sikeres terve, a teljes sikert – írja Tellér – a közbülső társadalomrész, a jövedelemtermelő közép megerősödése akadályozta meg, amelynek viszont a jobbközép kormány kívánt politikai megjelenítőjévé válni (a jobboldal Orbán-kormány alatt végbement politikai modernizációja tulajdonképpen ezt fejezi ki).

A magyarországi folyamattal párhuzamosan, azzal lényegében analóg módon, de szignifikáns különbségeket is felmutatva, egy némiképp hasonló „szerkezeti probléma” alakult ki Romániában is. A kilencvenes évek első felében az Iliescu-rezsim közel hét éven át – 1996. novemberéig – a pártállami örökség lebontásának egy kezdeti szakaszát sajátos „egyensúlyi állapotként” tartósította. Ezt egyrészt az jellemezte, hogy benne még nem vált szét egyértelműen a *köztulajdon* és a *magántulajdon*, s így továbbra is fennmaradt a gazdaságirányítás és a közhivatalnoki réteg (szocializmusból örökölt) összefonódása, de egy sajátos érdekszövetség működéseként, melyben a tulajdonviszonyok alapvető tisztázatlansága mellett mind a piaci mechanizmusoknak, mind a magántulajdonnak, mind pedig a köztulajdonnak megvolt a maga szerepe.

⁵ Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 79.

⁶ Szelényi Iván: *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison, University of Wisconsin Press, 1988. 89.

⁷ Tellér Gyula: Politikai helyzetvázlat jobbról. In: *Heti Válasz*, 2002. aug. 23., II. évf. 34. sz.

E rendszert Andrei Cornea a *direktokráciának* nevezte,⁸ elitje a Szalai Erzsébet által „késő-kádári technokráciának” nevezett réteg romániai megfelelője, a rezsím maga pedig lényegében a Szelényi által menedzser-kapitalizmusnak nevezett rendszer romániai megfelelője. A direktokrácia vezető elitje már nem rendelkezett a demokratikus centralizmus eszközrendszerével, viszont olyan piaci korrekciókat alkalmazhatott, amelyek egyrészt biztosították előnyét a kisprivatizációban – ennek az érdekszövetség fenntartásában (klientúrák megőrzésében) volt jelentősége –, másrészt a piac részleges felszabadításával egy korlátozott akkumulációs lehetőséget is megteremtettek a rendszer ideig-óráig való fenntartásához. A direktokrácia lényege – Cornea szerint – *alapvető gazdasági érdekeinek ambivalenciája*: védelmeznie kell az etatista struktúrákat, mert csak ezek segítségével irányíthat át jelentős anyagi erőforrásokat abba a magántulajdoni szférába, amelyben érdekeltséggel rendelkezik, ugyanakkor a privatizációt is támogatnia kell egy bizonyos mértékig, mert csak ezzel biztosíthatja a rendszer fennmaradásához szükséges jövedelemszinteket.

A román direktokrácia politikai újítása a kommunista-kollektivista ideológia érvrendszerének behelyettesítése volt a *reformretorika kulcsszavaival*. Az összefonódás letéteményese egy új réteg lett, amelynek „ideológiai báját” (a nacionalizmus és szociális demagógia keverékét) – az első Iliescu-rezsím – eredetiségét a rendszer klientúrájának sajátos *politikai és ideológiai megszólaltatása* adta. H.-R. Patapievici szerint e klientúrát a rezsím haszonélvezőinek két világosan elkülöníthető csoportja alkotja.⁹ Az egyik csoport a rezsím felső haszonélvezőiből, „a kollektivizmus adminisztrátoraiból” áll, s ezt a csoportot lényegében a direktokrata réteg érzületkeltőkkel bővített halmaza alkotja, a másik csoport viszont azokból tevődik össze, akik a rendszerből „alulról profitálnak”, vagyis azokból a lakossági csoportokból, amelyek megszokták a szocialista nagyipar kényelmes kapun belüli munkanélküliségét, az ezzel járó létminimum biztonságát s a kis ügyeskedéssel és lopással kiegészíthető jövedelmet.

Az „összhangot” közöttük Iliescu teremtette meg, ő talált megoldást – igazi nagy kommunikátorként – erre a romániai „szerkezeti problémára”. Az ő retorikájából volt kihámozható, hogy tulajdonképpen milyen érdekszövetséget kívánt létrehozni, milyen szavazóbázissal. Iliescunak sikerült érületi egységbe kovácsolnia a csupán Ceaușescu-ellenes volt sztálinistákat a reformkommunistákkal, a szocialista nagyipar irányítási rendszerében felnőtt technokrata vezetőréteg jelentősebbik részével, a nacionalistákkal és általában mindazokkal, akiket a radikális gazdasági szerkezetátalakítás perspektívája megrémített.

Az RMDSZ polarizálódása és a kilencvenes évek

Hol helyezkedik el az RMDSZ ebben a hatalmi-szerkezeti sémában?

Az RMDSZ-t meghatározó „elitszerkezetek” még a kilencvenes évek elején alakultak ki, amikor az erdélyi magyarság közéletében szerepet vállaló értelmiség derékhadja – miként a csíkszeredai KAM kulturális antropológiai kutatócsoport ezt leírta – egy hallgatólagos alkut kötött a saját „csendes többségével”. Az alku tárgya nemcsak az egységes politikai képviselő volt (amely a román politikai rendszer működése felől tekintve racionálisan is indokolható volt), hanem egy egységes ideológia, és saját – áttekinthető és „uralható” – társadalmi nyilvánosság, mely az egységre irányuló moralizáló kánonok folyamatos közvetítését segítette. Ez az intézményesülési folyamatokat is átfogta: a romániai magyar társadalom intézményekkel való globális lefedésére irányult, s elsősorban olyan országos hatósugarú, magukat szakmainak nevező intézmények (RMPSZ, EMKE, EMT, RMGE, EME stb.) révén teljesedett ki, amelyeknek a neve, ideológiája és szervezeti struktúrája „egyaránt globális,

⁸ Andrei Cornea: *Comuniștii – constructorii ai capitalismului?* „22”, 1994, 7. sz.

⁹ H.-R. Patapievici: *Regimul Iliescu: un portret*. In: H.-R. Patapievici: *Politice*. Humanitas, 1996. 141-153.

potenciálisan mindenkire kiterjedő”.¹⁰ Bár Bíró A. Zoltán ezt elsősorban az etnicitás többségi etnikum ellenében folyó „termeléseként” értelmezi, és posztmodern nyelvezettel a Nagy Történet megalkotására irányuló kísérletként írja le,¹¹ az alkunak konkrét – hatalmi – tartalma is volt, amely részben az 1989 előtti időszakra nyúlik vissza. Egyrészt tartalmazza néhány elitcsoport ama szerepelméletét, amely a kommunista rendszer hatalmi szerkezetének 1968-as átalakulásához kapcsolódik, amikor e csoportok „csendes népi legitimációval” váltak a „lenti” (magyar) társadalom és a Ceaușescu által kialakított, új hatalmi struktúra közötti közvetítőkké (ezt Gagy József írta le a székelyföldi megyei elit 1968-as kialakulása kapcsán¹²); másrészt – mint Magyar Tivadar írta – azt a sajátos kulturális-ideológiai hagyományt is a kifejezi, melynek folytán a romániai magyar elit nem rendelkezvén „tömegempátiával”, az erdélyi magyarságot „nem társadalomnak, hanem kulturális kollektívumnak” tekinti,¹³ s ezzel tulajdonképpen egy szemléleti homogenizációt is végrehajt.

Az RMDSZ „szerkezeti problémája” és a fennebb leírt – magyarországi és román – szerkezetek közti párhuzam relevanciája annak következményeképpen kínál új megközelítési lehetőséget az etnopolitika értelmezésében, hogy az RMDSZ politikai elitje integrálódott a romániai politikai elitbe, s a politikusi pálya a magyar politikusok számára is kitüntetett mobilitási csatornává vált (a kapcsolati tőkék üzleti előnyökké való konvertálásának lehetőségévé), miközben az uralkodó RMDSZ-diskurzus továbbra is a strukturálatlanul egységes, „lenti” társadalomhoz – egyfajta, etnikai érzületében egységesült „pária”-társadalomhoz – szól. Ezt a nyilvánosság sajátos működése is biztosította, az, amit Bíró A. Zoltán „igenlő” vagy „affirmatív” diskurzusnak nevez.¹⁴ Az említett szemléleti homogenizáció ugyanis abban a sajtónyilvánosságban teljesedett ki, amellyel az erdélyi magyar sajtó a közélet tematizációját átengedte az RMDSZ politikai elitjének.

Jó egy évtizeddel a rendszerváltás után, 2002-ben az erdélyi magyarság egysége azonban – minden jel szerint – kezd megszűnni a rendszerváltás pillanata „pária-egységének” lenni. Az erdélyi magyarságnak immár van RMDSZ-től független „civiltársadalmi” szerkezete, erősödő középosztálya, s egyre markánsabbá válik területi-regionális széttagolódása is. A kérdés politikai értelemben az, hogy a kisebbségi helyzet „etnikai kényszerűségei” mellett van-e „polgáribb” formája az RMDSZ-ben eddig megvalósult politikai modellnek.

Egy új hatalmi szerkezet kialakításához az RMDSZ elitje azonban nem rendelkezik gyökeresen más szerepkészlettel. A kilencvenes évek elején kialakított szerepkészlet erre teljesen alkalmatlan, azonban a jelenlegi körülmények közt is folyamatosan reprodukálódik. Újratermelése mind „alulról”, mind „felülről” megfigyelhető.

Az „alulról” történő reprodukció főleg szórványvidéken figyelhető meg, ahol az RMDSZ-t konstituáló „etnikai burkot” a körülmények folytán jóval gyakrabban – majdhogynem: nap mint nap – újra lehet (és kell) fogalmazni. Itt az RMDSZ helyi elitjei olyan szerepkényszereknek vannak kitéve, amelyek erőteljesen konzerválják e „fent-lent”-struktúrát. Ez főleg kisebb településeken figyelhető meg – ott a helyi elit szembeötlően szerephalmozó. Bánsági tapasztalatok alapján mindezt Bodó Barna a következőképpen

¹⁰ Ld. Bíró A. Zoltán: Intézményesülési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989-1995 között; és Bíró A. Zoltán: A társadalom védelme és/vagy építése – Elemzés a romániai magyar elit „termelődéséről” és szerepéről. In: Bíró A. Zoltán: *Stratégiák vagy kényszerpályák?* KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja és Pro-Print Könyvkiadó közös kiadása, Csíkszereda, 1998.

¹¹ Ennek az értelmezésnek egyoldalúságáról ld. Bakk Miklós: Elit és kisebbségi társadalom. In: *Regio*, 1999, 3-4. sz.

¹² Vö. Gagy József: „...És miként a fának szerves tartozéka...” In: *Beszélő*, 1997. november.

¹³ Magyar Tivadar: A romániai magyar média. In: *Médiakutató*, 2001 nyár.

¹⁴ Bíró A. Zoltán: Változás és/vagy stabilitás. A romániai magyar társadalom szerkezetének és működésének fontosabb komponenseiről. In: *Változásban? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Helyzet könyvek. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 1995. 37-39.

foglalta össze: „Az élre kerülőt a kisközösség szerepek sorozatával kínálja meg, ha egy bizonyos téren már bizonyított. Akinek, mint bárkinek, természetes igénye a szakosodás – de nem teheti. ... Egy személyként több »ügy« vivője, s minél többet vállal, annál bizonyosabb, hogy bármilyen sokat vállaljon, mind több helyen hiányzik”.¹⁵ Mindez vizsgálható az etnikai határok Fredrik Barth által leírt folyamatos újratermeléseként is,¹⁶ azonban e megközelítésmód kizárólagossá tétele azzal a konzekvenciákkal jár, hogy kiszakítja az RMDSZ-elit vizsgálatát a romániai társadalmi átalakulás társadalmi kényszerfeltételei felőli meghatározottságokból.

„Felülről” a kijáró politizálást megalapozó érdekvédelem-ideológia e „szerkezet” egyik legfontosabb támasza. A kilencvenes évek második felében erőteljessé váló kijáró politizálás tulajdonképpen egy kényszerpályát jelenít meg: azon a felismerésen alapszik, hogy a konkrét, naponta elkönnyvelhető sikerek érdekében az RMDSZ-nek a kormányzó párt klientúra-építő politikájához kell igazodnia.

Az 1996–2000. között kormányzó koalíció programja az Iliescu-rezsim bukását követően olyan politikát ígért, mely alkalmasnak tűnt, hogy elindítsa a középosztályosodást a romániai társadalomban. Erre azonban – a román jobboldal modernizációra való képtelensége miatt – nem került sor. A 2000. évi választások után, a Román Szociáldemokrata Párt (PSD) kormányzati szerepével e párt klientúraépítése vált a középosztályosodás egyik összetevőjévé: e kvázi-középosztályt jelentő klientúra a 1990–1996 közötti direktokrácia helyébe lép, de a középosztályosodási folyamatban olyan „kiindulópontot” jelent, amely még a régi, iliescu-i szerkezeti modellbe illik. A modell továbbélését a „román út” két sajátossága magyarázza:

1. Az első az örökség. Linz és Stepan az átmenetről általuk felállított tipológiában Romániát – weberi terminológiát átvéve – egy „szultanizmusból” kikecmergő országnak tekintik.¹⁷ Vagyis: Románia nem olyan totalitárius rendszerből „jön”, amelynek saját ideológiája s egy – bürokratikusán jól szervezett – elnyomó hatalma volt, hanem egy patriarchális uralomra és a szultáni despotizmusnak megfelelő, diszkrecionális hatalomgyakorlással jellemezhető rezsimből.¹⁸ E rendszerből örökölt „plebejus kíséretet” leginkább klientúrákká tudtak átalakulni, s mivel itt nem az intézmények reformja, hanem a politikai kultúra a döntő tényező, ezért a változás is jóval lassúbb. Ez visszahat a politikai konstrukciókra is, amelyek tartalmilag a klientúraépítés versenyfeltételeinek újrafogalmazására irányulnak.

2. A másik a hatalomgyakorlás törvényi feltételeiből adódik. Az iliescui rezsim a hatalmi ágak közötti átjárás (a nem kellően szétválasztás) néhány feltételét az alkotmány kétértelműségeiben rögzítette. Ez a kérdés csak a mostani alkotmányreform idején kezdett tudatosulni (nem kis mértékben EU-s nyomásra is). De e kétértelműségek nem csupán alkotmányos szinten vannak jelen, hanem a közigazgatás teljes szervezetében. A 215-ös helyhatósági törvény – például – a helyi szakigazgatást névleg a helyi tanácsnak, valójában azonban a polgármesternek rendeli alá, nem osztja meg egyértelműen a jogköröket.¹⁹ Mindez a helyi közigazgatásban a köztisztviselői

¹⁵ Bodó Barna: Szereppróba. Feljegyzések a kisebbségi alagútból. In: Bodó Barna (szerk.): *Szereppróba – Elitek, szerepek, peremlélt.* Diaszpóra Könyvek 1. Kiadja: Szórvány Alapítvány – Temesvár, 2002. 20.

¹⁶ Vö. Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In: *Regio*, 1996, 1. sz.

¹⁷ Linz, Juan J. – Stepan, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation.* Johns Hopkins University Press, 1996.

¹⁸ Míg a „rendi” jellegű szervezet esetében az úr a saját lábán álló „arisztokrácia” segítségével uralkodik, vagyis *megosztja* vele az uralmat, addig itt vagy háznépének tagjaira, vagy plebejusokra támaszkodik: vagyontalan, saját társadalmi becsülettel nem rendelkező rétegekre, amelyek anyagilag mindenestül hozzá vannak láncolva, és nincs mögöttük semmiféle, az úr hatalmát veszélyeztető saját hatalom – írja Max Weber *A politika mint hivatás* című művében.

¹⁹ Vö. Veress Emőd: Végrehajtás-döntéshozás viszonya a helyi közigazgatásban. Miért beteg Romániában a helyi közigazgatás? In: *Magyar Kisebbség*, 2002, 3.sz.

kar függetlenségét gátolja, illetve megteremti annak lehetőségét, hogy a helyi szakigazgatást is behálózzák a politikai klientúrák.

Mindezt összegezve, megállapítható, hogy az RMDSZ-nek továbbra is a középosztályosodásban lemaradt román társadalom által fenntartott „politikai szerkezethez” kell igazodnia, s ez az igazodás a jelenlegi „fent-lent” szerkezetet konzerválja. A hatalmi ágak szétválaszthatatlansága folytán az RMDSZ számára nem elégséges, hogy eredményeit a politikai és törvényhozási döntések szintjén éri el, azok biztosítása (végrehajtása) érdekében rá kell épülnie a helyi klientúraépítés folyamataira is,²⁰ ezzel viszont olyan „elitszerkezet” reprodukcióját támogatja a szervezeten belül, amely a vázolt kétpólusú szerkezet „etnikai burkon” belüli megfelelője.

Mindez magyarázat lehet arra is, hogy miért erőtlenséges az RMDSZ-en belüli „polgári irány”, mint a középosztályosodás éthoszára alapozó politikai irányzat. Mindenekelőtt azért, mert nem rendelkezik olyan erőforrásokkal, hogy azok alapján a romániai kétpólusú (még az első Ilescu-rezsim által megalapozott) „szerkezettel” szemben a megerősödő közép alternatívájaként fogalmazhatná meg önmagát. Ennek hiányában pedig az RMDSZ belső ellenzéke – például – nem egyéb, mint a magyarországi modell „szervetlen” átültetése.²¹

²⁰ Az RMDSZ–PSD együttműködés „protokollumai” e szempontból is elemezhetők; különösen a második kormányzati évben megkötött helyi egyezmények és a központi együttműködési modell kapcsolatai bizonyulhatnak érdekesnek.

²¹ Jól példázza ezt a Reform Tömörülés sikertelen önmegfogalmazási kísérlete.